

BENT SØNDERGAARD:
TØDSØ, FREDSSØ, ELSØ

Til tolkningen af en stednavnetype på Mors

INDEN FOR et område på få kvadratkilometer i grænseområdet mellem øens to herreder findes tre bebyggelsesnavne, som tilhører samme navnetype: Tødsø, Elsø, Fredsø. (Af disse navne er kun de to førstnævnte sogne navne).

Rent umiddelbart skulle man tro, at disse navnes sidste led var ordet -sø. Nogle ville måske sige, at vi næppe i de pågældende sogne kender søer af så stort et omfang, at de kunne have givet navne til disse lokaliteter, men dette kan jo skyldes forandringer i landskabet, som vi i dag ikke kan opspore. Derfor kan vi ingen slutninger drage herudfra.

At efterleddet -sø ikke er oprindeligt viser foruden adskillige af de ældste navneformer, se nedenfor, den nutidige udtale i dialekten: tø:se, fre'se, ælse.

Efterleddet er i virkeligheden navneordet -høj, gammeldansk -høgh, jvf. skriveformer som Fræthshøgh (1447) og Thyffzhøff (1424, senere afskrift).

Senere er der sket en omtolkning af -høj til -sø. Efterleddet -høj er almindeligvis meget "ustabil". Af blandt andet lydlig grundene nedbrydes det let, bliver ukendeligt og kan eventuelt senere omdannes efter andre navnegrupper. - Fire kendte, tilfældigt valgte eksempler viser, hvor forskelligartet denne omdannelse kan falde ud: Malmö, Grenå, Hasle, Salløv, der alle er oprindelige højnavne.

Bebyggelsesnavne på -høj synes at være sjældent forekommende både på Mors og i Nordthy, hvor Malle, Sennels sogn, er et oprindeligt højnavn. Derimod er højnavnene rigt repræsenteret i naturnavnstoffet, der nok må antages at være væsentligt yngre. Vi må vel mene, at bebyggelsesnavnene af denne type oprindeligt har været naturnavne, men i og med at de er blevet bebyggelsesnavne kan vi dels følge dem tilbage til middelalderlige kilder og dermed få bedre mulighed for tolkning, dels konstatere, at disse navne i kraft af deres hyppigere anvendelse viser en ubrudt navnetradition, hvilket langt fra altid er tilfældet med naturnavnene.

Typen kan både som bebyggelses- og naturnavn være vanskelig at afgrænse tidsmæssigt. Endelsen har måske været produktiv fra de ældste perioder i vor stednavnegivnings historie og - inden for naturnavnegivningen - op til nyeste tid. Vi har kun begrænsede muligheder for tidsmæssigt at opdele dette navnestof. Professor Skautrup har argumenteret for, at de ældste højnavne som bebyggelsesnavne går tilbage til yngre urnordisk periode, 600-800; det vil med andre ord sige, at disse navne tidsmæssigt indtager en mellemstilling mellem det ældre navnelag fra ældre urnordisk tid, 200-600, med typer som -lev og -sted, og det yngre, torp-perioden, olddansk, 800-1100. En lignende opfattelse er gjort gældende af professor Hald, der dog andetsteds antager, at de ældste navne af denne type kan gå tilbage til ældre urnordisk tid.

Dateringsproblemet er imidlertid ikke det eneste problem, som knytter sig til de her behandlede navne. Der findes et andet hovedproblem, som ikke er uden sammenhæng hermed.

Som den følgende analyse vil vise, er både Tødsø, Fredsø og Elsø sammensat af et personnavn i ejefald + efterleddet -høj. Det næste spørgsmål, der melder sig, er dette: Hvilken forbindelse er der mellem ordet høj og det pågældende personnavn?

Man har været tilbøjelig til at tro på, at et højnavn, sammensat af et personnavn i ejefald + høj, kunne rumme navnet på den i højen begravede mand. Dette er en romantisk inspireret teori, som næppe har nogen gyldighed i praksis. Man har forsømt at inddrage arkæologisk materiale i analysen. På Mors - som andre steder i Danmark - findes kun få jernalderhøje. Den altovervejende del stammer fra bronzealderen. - Kun ved jernalderhøje lader denne teori sig af tidsmæssige grunde tænke; og det lader sig næppe påvise, at personnavnestoffet i egne med jernalderhøje har en anden karakter. - Personligt tror jeg, at vi må forkaste denne teori; men tilbage bliver ligefuldt at skulle forsøge at redegøre for forbindelsen mellem de to led, personnavn + høj. Det er muligt, at forklaringen ikke er den samme overalt. Mulighederne for forklaring er talrige, og vi er i de enkelte tilfælde normalt afskåret fra at kunne udfinde navnegivningsårsagen.

Principielt vil det dog næppe være for dristigt at hævde, at der nok i almindelighed udtrykkes et ejendomsforhold, for eksempel navnet på den, der ejer jorden, hvorpå højen ligger, eller - ved ældre navne - den, der grundlagde bebyggelsen ved den pågældende høj, eller lignende.

Lad os illustrere tankegangen med et konkret eksempel: Er den ovenfor nævnte bestemmelse rigtig, må vi forstå navnet Fredsø, ældre Fræthshøgh, som navnet på den - måske oprindelige - bebyggelse, som Fræth grundlagde ved den pågældende høj. Herudfra har navnet da i visse tilfælde udviklet sig til at betegne et større bebygget område, en landsby, et sogn, mens de egentlige naturnavne ikke har gennemgået en tilsvarende udvikling.

Tolker vi navnetypen personnavn i ejefald + høj på denne måde, kan det næppe undre, at typen har været produktiv fra de ældste navnegivningsperioder og op til nutiden.

Det er interessant og måske ikke uden perspektiv, at der i de tre sikre morsingske "højbyer", Fredsø, Tødsø, Elsø, er fundet spor af jernalderbebyggelse, men næppe sikre jernalderhøje. Det er selvsagt ikke givet, at der er nogen forbindelse mellem disse fund og de tre stednavne. Der lader sig næppe føre et bevis herfor, men fristende ville det være at *antyde muligheden* af en forbindelse.

Påfaldende er det under alle omstændigheder, at af de fire jernalderbebyggelser, som Nationalmuseet indtil 1929 havde udgravet på Mors, jvf. professor Gudmund Hatts artikel "Hustomter fra ældre Jernalder paa Mors", "Historisk Aarvog for Mors", 1929, er de tre beliggende netop i de her behandlede landsbyer, Fredsø, Tødsø, Elsø. Der findes ganske vist på øen adskillige andre jernalderboplads, hvoraf enkelte er blevet udgravet. Det er imidlertid vanskeligt at danne sig et samlet billede af bebyggelsen på jernalderens Mors. Der er udarbejdet et

kort over oldtidsfundene på Mors på grundlag af professor Hatts herredsbeskrivelse 1925-1930. Dette kort synes - forøget med oplysninger fra senere udgravninger - at vise, at jernalderbebyggelsen har været stærkest koncentreret på den midterste del af øen, hverken den nordlige eller den sydlige del viser mange spor af bopladser, men disse synes at strække sig som et bredt bælte - med undtagelser - fra øst mod vest, et bælte, hvis nordgrænse udgøres af Tøving-Nordsolbjerg, og hvis sydgrænse er en linie: Lødderup-Fredsø-Vejerslev. Mellem disse findes et område, hvortil Tødsø, Elsø og Fredsø hører, hvorfra der er overleveret ganske talrige vidnesbyrd om bebyggelse fra denne periode.

Mads Kr. Madsen, Tødsø, matr. nr. 9a-9l Tødsø sogn.
Grube 1 før tømming

Foto: Morslands historiske museum

Her har vi *måske* en baggrund for og dermed en mulighed for tidsfæstelse af de tre navne; men materialet er for spinkelt til at drage for vidtgående slutninger ud fra. Yderligere gælder det om, ikke at forstå den *mulige* forbindelse mellem jernalderbebyggelse og stednavn for snævert. Forholdet er ikke dette, at kun Tødsø, Elsø og Fredsø har tydelige spor af jernalderhuse, men disse byer ligger i et område midt på øen, hvor bebyggelsen synes at have haft langt det største omfang, både i ældre og i yngre jernalder. Af tidsmæssige grunde kan der næppe være nogen sammenhæng mellem bygningerne fra den første periode og stednavnene, hvorimod dette udmærket kan være tilfældet i yngre jernalder. Der er en *mulighed* for, at vi i de tre stednavne Fredsø, Tødsø, Elsø kan have bevaret navnene på tre stormænd, som i den frodige byggeperiode i jernalderen, sandsynligvis i én af den yngre jernalders senere faser, inden for et snævert geografisk område, har grundlagt hver sin bebyggelse, formodentlig hver ved en i det flade landskab så dominerende gravhøj, at denne beliggenhed er blevet kædet sammen med "grundlæggerens" eller en senere ejers navn. Eksempler herpå kender vi også fra tilnavne til personnavne op gennem tiden.

Der eksisterer dog også den mulighed, at personnavnene, der indgår i Fredsø, Tødsø og Elsø er yngre end jernalderen, thi det eneste, der i stednavneforskningen er urokkeligt er overleveringen, og den begynder for disse navnes vedkommende, som det ses, først i 13-1400-tallet.

Forleddene

I en artikel om landsbynavne på Mors, "Historisk Aarvog for Mors", 1921, siger Jens Lund, at forleddene i Fredsø, Tødsø og Elsø ikke er lette at tyde. Dette er for så

vidt rigtigt, som tolkningen ikke er absolut entydig. Gode grunde taler dog for, at alle tre navne tilhører typen: personnavn i ejefald + høj.

Der er endvidere en mulighed for, at endnu et morsingsk landsbynavn hører til denne gruppe, nemlig Vils. Grundformen kan være *Wilshøgh, hvor førsteledet er en stærk sideform til det svagtbøjede mandsnavn Willi. - I Thy har vi bevaret begge former af navnet i stednavnesammensætningerne Villerup, Vestervig sogn, og Vilsbøl, V. Vandet sogn. I forbindelse med Vils er sidsteledet imidlertid så svækket i de ældste skriveformer, at det ikke kan afgøres, om dette er -høgh: 1408 (senere afskrift): Wilse; 1433 (senere afskrift): Wylsæ, Wilsæ; 1441: Vilse; 1664: Wilss.

Andre efterled kan komme i betragtning, jvf. tidligere under omtalen af svækkelsen i sidsteledet.

Fredsø

1447 (1591): Fredse; 1447: Fredshøgh; (1591): Fredtzø; (1591): Fredtze; 1485 (1682): Fredtz; 1487 (1599): Fredszøe; 1488 (1599): Fresiø; 1489 (1599): Freesz; 1489 (1599): Fredtzs; 1542: Fretze; 1664: Fredtzøe.

Marius Kristensen har jævnført dette stednavn med Fredshög i Malmöhus län i Skåne, hvis ældste skriveform - ifølge Svenska Ortnamnarkivets kartotek i Uppsala - er 1334-66 Frishøya, Fryzhøgh.

Der gøres opmærksom på, at den svenske lokalitet fra gammel tid skal holdes hegnet. Dette må vel indebære, at appellativet fred forudsættes. Der stilles det spørgsmål, om det morsingske Fredsø kan have en lignende forklaring.

Dette kan dog næppe være tilfældet. Sandsynligere er det, at forleddet er et mandsnavn, en kortform til stammen *Frith-, der indgår i navne som Frejlev, Musseherred, 1264: Fræthælfæ; og Frejlev, Hornum herred, 1445 Fredeloff. (Mens th-lyden i disse navne ved den såkaldte spirantsvækkelse er udviklet til j, er den svundet i udtalen af det morsingske Fredsø, jvf. tidligere, men bevaret i skrift). Mærk, at det samme personnavn her forbindes med endelserne -lev og -høj, jvf. tidligere under omtalen af endelsen -højs alder.

Tødsø

1375 (1476) Thysæ; 1401-50 (1487-1500) Thydzø, 1418 Thydzø; 1420 (1487-1500) Thydzød; 1420 (1487-1500) Thydzø; 1422 (1527) Tøtzø; 1422 (1487-1500) Thydezø; 1424 (1487-1500) Thyffzhøff; 1426 (1487-1500) Thydzød; 1431 (1487-1500) Thyzø; 1431 og 1433 (1487-1500) Thydzø, 1432 (1487-1500) Thødzø; 1436 Thysæ, 1437 Thydzød; 1438 (1527) Tøtze, 1438 (1591) Tødtze; 1447 (1487-1500) Thodzø, 1487 Thydzhwg; (1591) Tødtze; (1591) Thødtze; 1610 Tødze; 1664 Tøedtze.

Forleddet kan rimeligvis tolkes som et personnavn *Thyth, en kortform til navne som Thythger, Thythkil, Thythulf, sammensætninger som ikke er ualmindelige på vore runestene.

Elsø

hører rimeligvis til samme type, men forholdet er her yderligere kompliceret.

Foruden de gamle skriveformer: 1418 (1591) Ellsø; 1446 (1591) Ellsøe; 1467 Else, Ælse; (1591) Ellsø; 1542 elsze, 1611 Elsse; 1664 Elsse, forekommer 1342 formen

Æthelshøgh, der imidlertid angives at ligge i Hillerslev herred i Thy. - Fundstedet er et diplom, hvor den forhenværende drost Peder Vendelbo pantsætter sit gods i *Æthelshøgh* til en mand ved navn Niels Mogensen. Desværre forekommer der ikke i brevet andre stednavne, som kan opklare sagen. Det er heller ikke stedfæstet, men man kan måske formode, at det er skrevet så langt borte fra denne egn, at den "forkerte" lokalisering kan udspringe heraf. Det er nemlig muligt, at vi kan opfatte navnet som en forkert lokalisering af det morsingske Elsø. Til forsvar herfor tjener, at vi for eksempel ikke ved en fuldstændig undersøgelse af højnavnestoffet i Hillerslev herred finder dette navn andetsteds. At et bebyggelsesnavn kun kendes fra én kilde er trods alt enestående. Trap 4. udg. (men ikke 5. udg.) og Svend Aakjær hævder da også, at de to navne er identiske.

Selv om dette skulle være tilfældet, er vanskelighederne imidlertid ikke forbi. Der lader sig nemlig ikke finde parallelformer til det personnavn, som vi antager udgør førsteleddet. Oluf Nielsen har "konstrueret" en grundform *Etil, et mandsnavn svarende til det fra vestnordisk kendte navn Eitill. Måske er denne forklaring rigtig. Måske ikke. Helt tilfredsstillende er den dog næppe.

Litteraturliste:

- Danmark gamle Personnavne, ved G. Knudsen og M. Kristensen.
Danmarks Runeindskrifter, ved Lis Jacobsen og Erik Moltke.
Dueholms Diplomatarium.
K. Hald: Vore Stednavne.
Vore Stednavne med særligt Hensyn til Mors.
G. Hatt: Hustomter fra ældre Jernalder paa Mors.
Historisk Aarbog for Mors, 1929.
M. Kristensen: Fortid og Nutid, bd. 1.
Lexicon Poeticum, ved S. Egilsson og F. Jonsson.
Jens Lund: Landsbynavnene paa Mors. Historisk Aarbog for Mors, 1921.
O. Nielsen: Bidrag til Fortolkning af danske Stednavne.
Personnavne: Nordisk Kultur, bd. 7.
Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis.
P. Skautrup: Det danske Sprogs Historie.
Trap: Danmark, 4. og 5. udg.
S. Aakjær (udg.): Kong Valdemars Jordebog.

(Kilde: Historisk Årbog for Thisted amt 1965, side 39-47).